

Papierowski, Andrzej Jerzy

Zarys działalności Towarzystwa Rolniczego w Płocku w latach 1901-1914

Notatki Płockie 50/1-202, 35-44

2005

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

ZARYS DZIAŁALNOŚCI TOWARZYSTWA ROLNICZEGO W PŁOCKU W LATACH 1901-1914

Zanim przejdę do przedstawienia genezy Towarzystwa Rolniczego w Płocku, na początku prześledzimy tradycje tej sfery działania społeczno - ekonomicznego. W latach 1857-1861 istniało Towarzystwo Rolnicze z siedzibą w Warszawie. Jego prezesem był znany z postępowych przekonań polityk i działacz społeczno-gospodarczy Andrzej Artur hr. Zamoyski¹. W Towarzystwie skupiło się niemalże całe ziemiaństwo Królestwa. Celem Towarzystwa, które swój program upowszechniało w *Rocznikach Gospodarstwa Krajowego*, było wprowadzanie nowych zasad gospodarowania, podnoszenie kultury rolnej, w związku z przemianami społeczno-gospodarczymi, jakie w tym czasie wystąpiły w Europie Zachodniej, upowszechnianie wiedzy rolniczej, kształcenie młodzieży, organizowanie wystaw rolniczych oraz imprez związanych z rolnictwem itp.

O randze podejmowanych przez Towarzystwo zadań, a także jego roli w życiu gospodarczym świadczy chociażby fakt, że w skład władz Towarzystwa z urzędu wchodził przewodniczący Rady Przemysłowej przy Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, wszyscy gubernatorzy cywilni i wojskowi, marszałkowie szlachty oraz dyrektor Instytutu Gospodarstwa Wiejskiego i Leśnictwa w Marymoncie. Ponadto w skład Komitetu Towarzystwa wchodził jako radcy poszczególni prezesi tzw. okręgów Towarzystwa². W Komitecie Towarzystwa, okręg płocki reprezentował prezes Gustaw Zieliński³.

W Towarzystwie ważną rolę spełniali tzw. „korespondenci” w liczbie 92 osób, o nieznanym bliżej kompetencjach. W 1861 r. w okręgu płockim byli nimi: Stefan Lasocki z Ciekosyna k. Nasielska i Karol Ujazdowski z Nagórek k. Góry⁴.

Działalność Towarzystwa zbiegła się z dość gwałtownymi protestami chłopskimi, jakie w latach 1861-1862 wystąpiły na tle odmowy odrabiania pańszczyzny. Wtedy to chłopcy opuszczali majątki, podburzali służbę dworską, niszczyli lasy itp. 25 II 1861 r. przed pałacem Namieśnikowskim w Warszawie, w którym odbywało się posiedzenie Komitetu Towarzystwa Rolniczego miała miejsce wielka manifestacja młodzieży studenckiej, wszelkiej biedoty miejskiej oraz chłopów z całego Mazowsza. Ostatni domagali się m.in. przeprowadzenia radykalnej reformy rolnej, a także zniesienia pańszczyzny. Wtedy to, ówczesny prezes Towarzystwa Rolniczego Zamoyski zapewnił protestujących, że pańszczyzna zostanie zniesiona i w drodze dobrowolnych układów zamieniona na czynsz, a także, że zamiana ta będzie wstępem do uwłaszczenia. Zapewnił również, że każdy chłop będzie mógł wykupić od dziedzica swój czynsz jednorazowo, bądź na raty⁵.

W ziemi płockiej - chłopcy już od maja 1861 r. odmawiali pracy, choć nie uciekali się do gwałtów i wyrządzenia szkód. Bierny opór stosowała również czeladź i tzw. komornicy⁶.

W historiografii pomijany jest fakt, że jeszcze w II 1861 r. Towarzystwo Rolnicze podjęło uchwałę, iż będzie dążyć do uwłaszczenia włościan drogą skupu czynszów, którym miało zająć się Towarzystwo Kredytowe Ziemskie (TKZ) i którego prezesem w tym czasie był również A. Zamoyski. Towarzystwo miało spłacać dziedziców pieniędźmi uzyskanymi przez listy zastawne. Na spłacenie owych listów miało uzyskać pieniądze od samych włościan, którzy w ciągu 46 lat mieli spłacić wartość osad przechodzących na ich własność.

8 IV 1861 r. na wniosek A. margrabiego Wielopolskiego (1803-1877), który był politycznym adwersarzem Zamoyskiego, Rada Administracyjna Królestwa rozwiązała Towarzystwo⁷. W fakcie tym, zaskakującym czynnikiem było to, iż Wielkopolski, częściowo przejął do realizacji program agrarny Zamoyskiego.

Decyzja o likwidacji Towarzystwa Rolniczego nie została do końca wyjaśniona. Trudno przyjąć, że władze rozwiązały go w drodze generalnej rozprawy z polskimi stowarzyszeniami patriotycznymi, ponieważ stowarzyszenie deklarowało apolityczność, zaś program agrarny Zamoyskiego, początkowo cieszył się poparciem cara Aleksandra II. Wydaje się, że o likwidacji przesądziło zobowiązanie się Towarzystwa Rolniczego do przejęcia listów zastawnych od TKZ, co przy powszechnym niedostatku kapitałów i biedzie, mogło zagrozić interesom tej dobrze prosperującej instytucji, której kapitał, carat uważał za własny. Z punktu widzenia władz, nie można było dopuścić do zachwiania ekonomicznego kredytowanej gospodarki wysokotowarowej. Dalszy przebieg wypadków potwierdził jednak, że i bez angażowania Towarzystwa Kredytowego, władze wydając z powodów politycznych ukaz o uwłaszczeniu i tak z tego faktu uzyskały korzyści ekonomiczne⁸.

Wypadki popowstaniowe, a także przeprowadzona przez carat w 1864 r. reforma uwłaszczeniowa, na długie lata postawiła polskie rolnictwo w niezwykle trudnej sytuacji i to niezależnie od wielkości stanu posiadania. Poważną kwestią pozostawała sprawa efektywnego prowadzenia gospodarstw rolnych, zwłaszcza w pierwszym dziesięcioleciu po uwłaszczeniu. Trudności te wyrastały z polityki rusyfikacyjnej caratu, który wszelkimi siłami hamował rozwój urzędów, mających na celu podnoszenie kulturalne i gospodarcze Polaków.

W tym kontekście nie sposób przecenić roli warszawskiego „Głosu”, który propagując hasła pozytywizmu, uczulił grono społeczników do „pójścia między lud”, przygotowując przez to w społeczeństwie zrozumienie dla ważkości kwestii rolnej. Realizacja tych zadań mogła być podjęta dopiero na początku lat 80-tych XIX wieku.

W tym czasie, niezmiernie ważną edukacyjnie rolę spełniało wydawane od 1881 r. przez Kazimierza Promyka, czyli Konrada Prószyńskiego (1851-1908), pismo

„Gazeta Świąteczna”, która przy prezentowanej ostentacyjnie apolityczności, w istocie była podstawowym źródłem dla edukacji oświatowej, kulturalnej i ekonomicznej całego społeczeństwa. Niekwestionowaną też zasługą Promyka było, że przy pomocy wymyślnych elementarzy, nauczył włościan czytać po polsku, oraz wpoił im przekonanie o wartości czytelnictwa.

„Gazeta Świąteczna” - utworzyła z kolei drogę bardziej społecznie nastawionej „Zorzy”, która nie tylko pogłębiła ruch czytelniczy lektur fachowych, ale też przygotowywała społeczeństwo wiejskie ku samo organizacji. Warto tu na marginesie wspomnieć na działalność propagandową i wydawniczą działaczy skupionych wokół Mieczysława Brzezińskiego (1858-1908). W 1898 r. do pracy oświatowo-kulturalnej na wsi włączyło się tajnie działające Towarzystwo Oświaty Narodowej. Z inspiracji Towarzystwa działalność społeczną na wsi podjęła inteligencja, zarówno wiejska jak i miejska. Według szacunków specjalnej komisji powołanej przez generał-gubernatora warszawskiego, w 1901 r. tajnym i to systematycznym nauczaniem objęte było już ok. 33% ludności Królestwa⁹.

Opisane działania, acz ważne, w ówczesnych warunkach społeczno-politycznych okazywały się wciąż niedostateczne. Na polu gospodarczym bowiem, dawał się odczuwać brak wyspecjalizowanej organizacji, która działalnością swoją objęłaby całokształt spraw związanych z rolnictwem.

Powołanie, względnie reaktywowanie reprezentacji rolniczej, było rozważane w Płocku już od dawna. Wśród inteligencji, głównie wśród ziemian, powszechnie żywą była pamięć o istniejącym w przeszłości Towarzystwie Rolniczym. Podczas wyborów przeprowadzanych 1890 r. do władz TKZ w Płocku, po raz pierwszy o Towarzystwie Rolniczym przypomniał zebrany Kajetan Piechowski (1859 - po 1914)¹⁰ z Kolczyna, który uzasadniając potrzebę jego utworzenia, względnie reaktywowania, przedłożył w tej sprawie formalny wniosek. Wniosek ten zgłosił w obecności gubernatora płockiego oraz uczestniczącego w zebraniu prezesa Warszawskiego Oddziału Towarzystwa Popierania Rosyjskiego Przemysłu i Handlu w Petersburgu. Ówczesne władze Towarzystwa doceniały ważkość problematyki rolniczej, o czym świadczyło istnienie w nim Sekcji Rolnej. Na jej czele stał mocno związany z Płockiem wybitny działacz narodowo-demokratyczny i społeczny Stanisław Chelchowski (1866-1907), który w latach następnych, wywarł przemożny wpływ na rozwój rolnictwa polskiego. Dodajmy, że Chelchowski był współzałożycielem Sekcji i jej wiceprezesem; zaś w latach 1901-1907, tj. do czasu utworzenia Centralnego Towarzystwa Rolniczego (CTR) w Warszawie - prezesem¹¹.

Swoim wystąpieniem Piechowski rozpoczął dyskusję, która znalazła szerokie odbicie w terenie. Niejako w nawiązaniu, w 1891 r. grono ziemian z powiatu rypińskiego zwróciło się do Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu w Petersburgu z wnioskiem o utworzenie w Rypinie lokalnego stowarzyszenia rolniczego, względnie kółka rolniczego. W tym samym czasie, z podobnym wnioskiem wystąpiła grupa ziemian z Wyszogrodu su-

gerując, ażeby podobne stowarzyszenie powstało w Płocku. Starania te zostały pozytywnie przyjęte przez władze wzmiankowanego Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu, które poparły wniosek w ministerstwie. Jak podają „Echa Płockie i Włocławskie”, czekał on na założenie jeszcze przez kilka lat¹².

Zbiegiem okoliczności, opisywane inicjatywy zbiegły się z wydaniem przez władze carskie tzw. ustawy normalnej o towarzystwach i stowarzyszeniach rolniczych. Stowarzyszenia miały posiadać charakter stowarzyszeń gubernialnych. Nowe przepisy zezwalały na tworzenie dwóch typów stowarzyszeń, tj. syndykatów rolniczych o celach handlowych lub stowarzyszeń o charakterze ściśle zawodowym, prowadzących również działalność kulturalno-oświatową w dziedzinie rolnictwa. Ta ambiwalentność przepisów pozwoliła na powstanie w poszczególnych guberniach różnych typów stowarzyszeń. W guberni warszawskiej np., prawdopodobnie z uwagi na ogrom aglomeracji stołecznej, gwarantującej tamtejszym ziemianom zbytni na produkty rolnicze, wybrano pierwszy typ organizacji. W ten sposób doszło w Warszawie do powstania syndykatu rolnego, o zadaniach ściśle handlowych.

Z kolei w Płocku, przeważały raczej społeczne. W tułejszym środowisku znaleźli się bowiem tacy doświadczeni działacze, jak wspomniany Chelchowski, a nadto Bolesław Zdziarski (1863-1931), Władysław Płoski (1862-1946)¹³, Tomasz Sieklucki (1868-1935)¹⁴, Zygmunt Kwasięborski (?-1910)¹⁵ i inni, którzy doceniając znaczenie gospodarce rolnictwa, starali się nadać mu właściwy priorytet w polityce państwa. Działacze ci widzieli upośledzenie warstwy rolniczej w zakresie przygotowania zawodowego i to niezależnie od wielkości posiadanego areалу. Znakomita ich większość była też wypróbowanymi działaczami Ligi Narodowej, co skutkowało tym, że przy okazji spraw czysto zawodowych, mieli możliwość realizacji innych zadań społecznych, w tym także i politycznych.

Należy nadmienić, że tradycje te w jakiejś mierze wycytili m.in. B. Zdziarski, Wł. Płoski, A. Hempel i M. Bojanowski. Działacze ci, realizując na czasie będące hasło „praca nad Ludem i dla Ludu”, za te ideały doznali wiele przykrości ze strony władz, a szczególnie Zdziarski, który wielokrotnie był więziony. M.in. był osadzony w osławionym X pawilonie Cytadeli warszawskiej.

Od samego początku, zanim jeszcze doszło do legalizacji stowarzyszenia, w środowisku ziemiańskim żywo były rozważane kwestie związane z postępowaniem oświaty rolniczej wśród samych ziemian oraz chłopów, prowadzeniem odpowiedniego instruktażu, a także badań na tzw. polach doświadczalnych¹⁶.

Docelową działalnością miało być szerzenie oświaty ogólnej i kultury wśród włościan i robotników rolnych, a także działalność wychowawcza. B. Zdziarski podaje, że m.in. w tych właśnie celach nawiązano kontakty z takimi paryskimi instytucjami jak z Centralnym Towarzystwem Rolniczym i Muzeum Społecznym oraz z Instytutem dla Kontroli Międzynarodowego Handlu Zbożowego we Freiburgu¹⁷. Korzystając z tej nowej sytuacji, grupa

32 ziemian z guberni płockiej, występująca jako członkowie założyciele¹⁸, zwróciła się do rosyjskiego Ministerstwa Rolnictwa i Dóbr Państwa o zatwierdzenie statutu Towarzystwa Rolniczego.

Statut został zatwierdzony 18 (30) XI 1900 r. i przesłany do wdrożenia gubernatorowi płockiemu, który zwołanie zebrania organizacyjnego powierzył dwóm wnioskodawcom, tj. Julianowi Goślickiemu (1839-1912)¹⁹ z Lelic i Janowi-Kantemu Turskiemu²⁰ z Żytowa. Statut zakładał również utworzenie przy Gubernialnym Towarzystwie Rolniczym syndykatów rolnych w Mławie i Rypinie. Z konieczności, całą uwagę ograniczam do spraw związanych ze stowarzyszeniem w Płocku²¹.

Zebranie organizacyjne odbyło się 22 I 1901 r. z udziałem 115 osób. Przeprowadzono wówczas wybory do nowych władz. Prezesem honorowym Towarzystwa został Adam hr. Krasieński (1870-1909) z Opinogóry, który powszechnie był znany z wielkich zasług dla rozwoju kultury polskiej²². Prezesem rzeczywistym został S. Chelchowski. Na pozostałe funkcje wybrano: T. Siekluckiego (wiceprezes), J. Pruskiego z Dylina (skarbnik) i red. A. Grabowskiego z Płocka (sekretarz).

W skład pierwszej Rady Towarzystwa weszli: W. Kanigowski z Luberadza, L. Zieliński z Wierzbicka, B. Zdziarski z Ciesiel, J. Choromański z Żoch, J. Turski z Żytowa i J. Płoski z Dulska.

Zastępcami członków Rady wybrano: W. Koskowskiego z Ruszkowa, Wł. Płoskiego z Wargocina i Z. Umińskiego z Dziembakowa. Natomiast do Komisji Rewizyjnej wybrano J. Gościckiego z Lelic, M. Szemplińskiego (ok. 1844-1921)²³ z Białej i Z. Kwasieberskiego z Wempiń. Wybory zatwierdził gubernator płocki 28 VI (11 VII) 1901 r.

Na zebraniu tym powołano do istnienia 10 komisji stałych, które ówczesnym zwyczajem nazywano delegacjami. Były to delegacje: 1. Rolnicza, 2. Mechaniczno-Melioracyjna; 3. Hodowlana, 4. Przemysłu Rolnego, 5. Leśnictwa i Ogrodnictwa, 6. Organizacji Gospodarki, 7. Służbowa i Pośrednictwa Pracy, 8. Gospodarstwa Kobięcego i Drobego Przemysłu, 9. Prawno-Ekonomiczna, 10. Hodowlana. W zależności od potrzeb, powoływano także komisje doraźne²⁴.

Jeszcze na zebraniu organizacyjnym postanowiono zakupić dla potrzeb Towarzystwa siedzibę, która obok pomieszczeń biurowych oraz sali posiedzeń, posiadałaby pomieszczenia dla celów bibliotecznych oraz muzealnych²⁵. Sprawę sfinalizowano w już w 1902 r., zakupując od Dyrekcji Szczegółowej TKZ w Płocku jej dotychczasową siedzibę²⁶.

Wysokość składki była zróżnicowana. Dla członków rzeczywistych dożywotnich wynosiła 100 rb, wpisowe - 5 rb. Za organ prasowy stowarzyszenie uznało „Echa Płockie i Łomżyńskie”, które redagował A. Grabowski.

Już w pierwszym roku działalności Towarzystwo uzyskało od władz ulgi przewozowe na niektóre materiały budowlane oraz zboża i pasze. W ciągu roku organizowane były liczne prelekcje, poświęcone przeważnie tematyce rolniczej. Jednocześnie w „Echach Płockich i Łomżyńskich” zamieszczano artykuły, które

tematycznie związane były z różnymi działami produkcji rolniczej.

Po raz pierwszy władze przyznały Towarzystwu prawo do urządzania wystaw rolniczych, na których były prezentowane osiągnięcia majątków i wzorcowych gospodarstw włościańskich. Należy nadmienić, iż pierwsza taka prowincjonalna wystawa rolnicza odbyła się w Płocku w jeszcze 1894 r. Została zorganizowana przez B. Zdziarskiego, pomimo zgłoszenia formalnego sprzeciwu ze strony gubernatora płockiego. Okazana wówczas przez Zdziarskiego niesubordynacja, w dużej mierze zaciążyła na dalszym jego życiu. Wszystkie bowiem następne jego inicjatywy, były już z reguły torpedowane przez władze²⁷.

Przyznane prawo do urządzania wystaw, miało duże znaczenie dla środowiska. Dzięki wystawom, niejako w sposób naturalny wytyczane były kierunki dobrego gospodarowania. Ważną też rolę psychologiczną spełniały fundowane przez Towarzystwo nagrody pieniężne i medale²⁸.

Dla bliższego zorientowania się w pracy Towarzystwa, przyjrzyjmy się nieco pracy niektórych delegacji. I tak np. w delegacji prawno - ekonomicznej, której przewodniczył Waldemar Piwnicki (1843-1914)²⁹ z Gilina, opracowywano wnioski do Senatu, bądź zgłaszane przez inne delegacje, w zakresie udzielania pomocy prawnej członkom. Nawiązano też ścisłą współpracę z różnymi stowarzyszeniami asekuracyjnymi. Delegacja ta niejednokrotnie wnioskowała do władz TKZ o udzielanie różnych ulg dla członków w splotach pożyczek, zarówno z powodu klęsk nieurodzaju, jak też z uwagi na inne wydarzenia losowe. Opracowywano również wnioski do ministrów Rolnictwa i Finansów o odroczenie, względnie rozłożenie bieżących podatków, których wysokość była szacowana w oparciu o zebrane materiały statystyczne. Wspólnie np. z GTR w Łomży występowano o ujednoczenie na terenie całego Królestwa przepisów o najmie robotników folwarcznych, na wzór obowiązujących w całym cesarstwie. Należy dodać, że w tym czasie, znacznie korzystniejsze warunki płacowe i bytowe zawarte były w ustawodawstwie dla robotników rolnych na terenie rdzennej Rosji³⁰.

Z kolei w Delegacji Służbowej i Pośrednictwa Pracy, której przewodniczył Ignacy Grabowski³¹ z Kędzierzyna, zajmowano się następującymi sprawami:

1. warunkami materialno - bytowymi służby folwarcznej;
2. pośrednictwem pracy;
3. opracowaniem odpowiednich przepisów prawno-administracyjnych, regulujących warunki socjalno-bytowe, związane z zatrudnieniem itp.

W 1900 r. delegacja ta zaleciła członkom GTR przeprowadzenie remontów mieszkań dla służby folwarcznej, a także objęcie wszystkich pracowników bezpłatną opieką lekarską. Pierwszy taki punkt lecznictwa, który świadczył darmową pomoc lekarską dla służby folwarcznej powstał z inicjatywy Wł. Płoskiego w Drobinie k. Płocka. Dodajmy, że opiekę lekarską sprawował tam przez 10 lat dr Wł. Kosmaciński (1867-1929), który w latach

1926-1929 był prezesem Płockiego Towarzystwa Lekarskiego³². Przygotowano też kwestionariusz w celu zbadań warunków bytowych i stosunków służbowych w całej guberni płockiej.

Na początku działalności delegacja dysponowała funduszem w wysokości 600 rb. Podjęła też starania o utworzenie przytułku dla tzw. oficjalistów rolnych. Uznała za niezbędne wprowadzenie ksiąg służbowych, które podlegały kontroli przez władze gminne. W księgach tych rejestrowano czasokres trwania stosunku pracy każdego pracownika. Jednocześnie Delegacja postulowała, aby władze GTR w Płocku, w porozumieniu z ich odpowiednikami w Królestwie, wniosły do legislatury wnioski o określenie wysokości wieku emerytalnego dla służby folwarcznej³³.

W pracach tej delegacji istotną rolę odgrywał Zdziarski, który odznaczał się szczególną wrażliwością wobec wycisku ekonomicznego, zjawisku wówczas dość powszechnie stosowanym przez właścicieli folwarków.

W pierwszym roku przychody Gubernialnego Towarzystwa Rolniczego (GTR) wyniosły 7.743,15 rb, rozchody zamknęły się kwotą 2.215,15 rb. Towarzystwo liczyło wówczas 16 członków dożywotnich, 293 członków rzeczywistych, 32 założycieli oraz 16 korespondentów. Dawało to łącznie liczbę 357 członków. W rozbiu na powiaty przypadało odpowiednio: w Płocku - 16 członków; w powiecie płockim - 112; w powiecie sierpeckim - 54; lipnowskim - 51; ciechanowskim - 36, rypińskim - 30; mławskim - 28; przasnyskim - 16 i z innych miejscowości - 14.

W 1902 r. Towarzystwo uzyskało zgodę gubernatora na organizowanie corocznych powiatowych wystaw rolniczych, na których dokonywano przeglądu osiągnięć, głównie w hodowli koni i bydła, a także prezentowano sprawy związane z postępowaniem rolniczym. Wystawy te kończyły się wystawą gubernialną w Płocku. Wyróżniającym się rolnikiem i hodowcom wręczano medale lub nagrody pieniężne.

W tym roku, prezes Towarzystwa Rolniczego w Płocku St. Chelchowski, wystąpił do władz o wyrażenie zgody na przewóz kolejną przez terytorium Prus do przygranicznych miejscowości zbóż, pasz i słomy. Władze odmówiły podjęcia działań, z uwagi na obowiązujące ustalenia traktatowe z Niemcami.

W 1902 r. władze GTR dokonały zasadniczych przeobrażeń swojej dotychczasowej polityki wobec rolnictwa, chociaż nie wiadomo do końca, czy to było następstwem ogólnie podejmowanych przez państwo reform, czy też skutkiem nacisku kół gospodarczych w Królestwie. Na mocy bowiem ukazu carskiego z 22 III 1902 r. utworzono w Królestwie Radę Rolną. Jej odpowiednikami w terenie były tzw. Gubernialne Komitety Rolnicze, których celem było dostarczanie dla tejszej Rady informacji o potrzebach przemysłu rolnego. Taki Komitet powstał i w Płocku. Jakkolwiek na jego czele stali wyznaczeni urzędnicy Rządu Gubernialnego, to w skład jego wchodził również przedstawiciel GTR. Wtedy to, na zasadzie kooptacji, do Komitetu weszli A. Jeżewski ze

Skwilna, J. Choromański z Żoch, J. Turski z Żytowa, J. Zieliński z Wierzbicka, J. Zieliński z Woli i S. Baliński z Płocka. Zgodnie też z zaleceniem zawartym w ukazie, doszło do nawiązania ścisłej współpracy między GTR w Płocku i miejscową Dyрекcją Szczegółową TKZ. Współpraca polegała m.in. na tym, że prezes Towarzystwa Rolniczego z urzędu wchodził w skład Dyrekcji Szczegółowej.

W następstwie tych faktów wytworzyła się dla GTR niezwykle korzystna sytuacja, ponieważ pozwoliło to bezpośrednio wpływać na politykę kredytową TKZ. Tak też to odebrał Zarząd Towarzystwa, który w nowej sytuacji postanowił nie krytykować ustaw TKZ, ani też samej organizacji, a jedynie odwoływać się w sprawach ogólnych. Samo zaś Towarzystwo powołało z kolei specjalną doradczą komisję, która podjęła się opracowania wniosków m.in. w kwestiach dotyczących podwyższenia taryf taksowych, uruchomienia kredytu melioracyjnego, objęcia pożyczkami drobnej własności, a zwłaszcza rolników pochodzenia szlacheckiego. Wnioski te zostały przedłożone Dyrekcji Głównej TKZ 15 VIII 1902 r. Z dalszego biegu wypadków wiemy, że władze uznały je za zbyt radykalne. Dlatego jeszcze w tym samym roku, Komisja została rozwiązana.

W dziedzinie spraw socjalnych, ważną rolę miała spełnić powołana przy Towarzystwie - Kasa Wsparć Jednorazowych dla Służby Folwarcznej na Wypadek Śmierci Kalectwa i Niedoleżnej Starości. Niestety, na temat zakresu działania tej Kasy źródła milczą³⁴.

Ażeby zapewnić Towarzystwu samofinansowanie, a także uprzywilejować członkom możliwość dokonywania zakupów związanych z rolnictwem, powołano w przy Towarzystwie 1902 r. tzw. Biuro Pośrednictwa Handlowego, które wkrótce przemianowano na Syndykat Handlowy. Biuro prowadziło sprzedaż maszyn i narzędzi rolniczych oraz nasion. Pomysłodawcą powołania Biura był B. Zdziarski, który wzorował się na podobnych instytucjach istniejących w Kijowie i Łucku³⁵. Syndykat działalność handlową rozpoczął dopiero w 1903 r., przy kapitale zakładowym w wysokości 6.000 rb. Na czele Syndykatu stał Zarząd, który był podległy Zarządowi GTR. Pierwszym prezesem i zarazem kierownikiem Syndykatu został A. Majdecki, natomiast w skład Zarządu weszli T. Sieklucki z Goleszyna i Władysław Fryben z Borowiczek. Po wydaniu przez władze w 1904 r. ustawy normalnej powołującej stowarzyszenia powiatowe, kierownik Syndykatu z urzędu wchodził w skład Zarządu GTR, jako dyrektor zarządzający³⁶. Syndykat miał charakter przedsiębiorstwa udziałowego. Udziałowcami mogli być jedynie członkowie płockiego GTR. Od 1907 r., a więc po reorganizacji Towarzystwa Gubernialnego, wyłącznie członkowie Okręgowego Towarzystwa Rolniczego w Płocku. Udział dawał prawo do otrzymywania corocznej dywidendy. Pozostali członkowie, którzy nie wpłacili udziału, a jedynie dokonywali w Syndykacie zakupów, korzystali z określonych rabatów. Działalność gospodarczą Syndykatu Rolnego w latach 1903-1912 ilustruje załączona tablica.

Tabl. 1. Działalność syndykatu Rolnego w Płocku w latach 1903-1912 (w rb)³⁷.

Rok	Liczba udziałowców	Kapitał udziałowy	Kapitał zapasowy	Obrót towarowy	Zysk z tego obrotu	Zysk ogólny	Zysk netto	Dywidenda	Zwroty od zakupów
1903	Biuro Komisowo-Handlowe Towarzystwa Rolniczego			82.465	7.415	7.518	3.971	-	1.322
1904				145.577	17.382	17.899	12.058	-	3.220
1905	66	6.700	910	115.405	10.982	11.107	2.591	327	-
1906	68	6.900	1.404	129.676	12.133	12.267	3.036	345	736
1907	68	6.900	2.676	186.669	16.915	17.461	6.393	345	1.992
1908	69	8.615	4.971	248.237	22.261	23.363	11.067	430	3.483
1909	70	11.209	5.975	220.741	20.363	21.886	9.678	560	2.874
1910	71	12.967	8.864	305.642	26.625	28.216	13.870	648	6.036
1911	77	17.184	12.347	393.646	30.902	32.562	16.535	1.031	6.687
1912	92	23.485	14.521	643.310	40.215	42.750	19.794	1.409	9.786

W dziedzinie działalności ściśle zawodowej, władze Towarzystwa uznały za konieczne założenie placówki badawczo-naukowej. Uzasadnieniem tego była potrzeba podniesienia kultury rolnej oraz szerzenie postępu rolniczego zarówno w folwarkach, jak i gospodarstwach włościańskich. Propozycja urządzenia tzw. „Pola Doświadczalnego” została zgłoszona przez B. Zdziarskiego na jednym z posiedzeń Zarządu jeszcze w 1902 r. Z braku środków sprawę odłożono na później. Tymczasem zapotrzebowanie w tym względzie wypełniała stacja doświadczalna w Chojnowie, będąca własnością S. Chełchowskiego. Do sprawy powrócono ponownie na Zebraniu Ogólnym 7 III 1905 r. Zdziarski ponowił wówczas propozycję, tym razem przedstawiając projekt wydzierżawienia na ten cel od Ochrony Prawoślawnej w Płocku podupadłego folwarku w Niegłosach. Proponował również założenie na tym terenie szkoły rolniczej. Obydwa wnioski spotkały się z dużymi oporami ze strony członków, ponieważ w dalszym ciągu brakowało środków. Wydaje się jednak, że znacznie istotniejszym powodem, był brak zgody ze strony władz rosyjskich. W tym samym bowiem czasie, ówczesny właściciel Kucic, niejaki Bolechowski, zobowiązał się przekazać na cele szkoły odpowiednią ilość ziemi, park oraz zabudowania w Niciach³⁸.

Do zorganizowania Pola Doświadczalnego doszło dopiero pod koniec 1912 r. w Świerczynku. Ta placówka badawcza prawnie była traktowana jako sekcja OTR w Płocku, z budżetem 4.500 rb. Należy nadmienić, że w kwocie tej po raz pierwszy znalazła się subwencja w wysokości 2000 rb, którą przyznał Departament Rolnictwa. Pole Doświadczalne swoim oddziaływaniem obejmowało cały ówczesny powiat płocki oraz część sierpeckiego. Do Sekcji zapisało się ponad 40 rolników i właścicieli ziemskich.

Na czele Sekcji stał Zarząd, w skład którego m.in. wchodził następujący ziemianie: Wł. i K. Grabowscy, J. Karczewski, K. Jabłowski, W. Kozłowski, M. Orzeszkowski, Z. Wierzbicki i T. Żórawski. Pierwszym kierownikiem Pola został dr F. Grabski, a po nim przejął zadania znany i powszechnie ceniony działacz społeczny E. Kolasieński (1880-1924)³⁹. Opłaty członkowskie wynosiły rocznie 50 rb, zaś opłaty za doświadczenia -15 rb.

Program badań obejmował doświadczenia odmianowe, nawozowe oraz z zakresu mechanizacji rolnictwa. Doświadczeniami objęto 6 rozpowszechnionych w terenie upraw, tj. ziemniaki, buraki cukrowe, jęczmień, żyto, pszenicę i owies.

Przy Polu doświadczalnym działało laboratorium, którym kierowały K. Karczewska i E. Kolasieńska. Od 1913 r. Zarząd Pola Doświadczalnego urządzał szkolenia i kursy dla członków kółek rolniczych⁴⁰.

Gubernialne stowarzyszenia rolnicze były niewątpliwie dużym osiągnięciem uzyskanym w następstwie inicjatywy oddolnej działaczy. Nie zaspakajały jednak one należycie potrzeb rolnictwa w skali Królestwa, a to z uwagi na brak jakiegokolwiek spójności poszczególnych gubernialnych stowarzyszeń, które jak pamiętamy, prowadziły działalność w różnych formach organizacyjnych. Fakt ten powodował, że stowarzyszenia gubernialne nie były w stanie wytworzyć reprezentacji, która mogłaby skutecznie oddziaływać na kształtowanie się polityki agrarnej państwa, nie mówiąc już o tym, że brakowało wyspecjalizowanej instytucji, zdolnej do popierania szeroko rozumianego postępu w rolnictwie. Niedogodnością było również, że gubernialne stowarzyszenia z uwagi na odległości, obejmowały tylko niewielką część rolników. Chodziło także o pozyskanie w charakterze członków tych drobnych rolników, którzy zaczęli przejawiać znaczne zainteresowanie sprawami rolniczymi i społecznymi. Wyrazem tego było powstanie zaledwie kilku spółek zrzeszających drobną własność, wzorowanych na słynnej spółce rolnej pn. „Jutrzenka” w powiecie miechowskim⁴¹.

Sprawy te były dobrze rozumiane jeszcze w Sekcji Rolnej Oddziału Warszawskiego Towarzystwa Popierania Przemysłu i Handlu ze S. Chełchowskim na czele, a także we władzach GTR w Płocku, któremu również przewodził. W tych właśnie środowiskach podjęto prace w celu zorganizowania Centralnego Towarzystwa Rolniczego (CTR). Opracowano strukturę organizacyjną przyszłego CTR, statut, wyznaczono również zadania. Przy określaniu zadań głównie chodziło o to, ażeby CTR z jednej strony posiadało uprawnienia władcze wobec rolniczych stowarzyszeń terenowych, będąc jednocześnie jednostką nadzorczą, instruktażową i badawczą.

Z drugiej strony - CTR stanowiłoby zdemokratyzowane przedstawicielstwo polskiego rolnictwa wobec władz carskich.

Pierwsze sprzyjające ku temu okoliczności pojawiły się dopiero po przegranej w 1904 r. wojnie Rosji z Japonią. Wtedy to na wniosek środowiska płockiego z 20 IV 1904 r. władze dokonały zmian w przepisach o stowarzyszeniach rolniczych. Zezwoliły wówczas na utworzenie syndykatów handlowych dodatkowo w Mławie i Rypinie. Podobnie - na powstanie podobnych placówek w pozostałych powiatach guberni. Natomiast nie było ani słowa o możliwości powołania do istnienia centrali ogólnokrajowej.

Co więcej, nowe przepisy, czego najprawdopodobniej nie przewidzieli działacze płocki, dopuszczaly do członkostwa w Zarządzie wyłącznie rosyjskich poddanych wyznania chrześcijańskiego, co z kolei otwierało furtkę dla rdzennych Rosjan.

Decyzja władz spotkała się ze zdecydowaną krytyką ze strony władz GTR w Płocku, a głównie jego prezesa St. Chełchowskiego. Działacze płocki wskazywali na nieracjonalność rozwiązania. Działacze płocki podkreślali, że nowe przepisy nie uwzględniały warunków lokalnych, położenia przestrzennego powiatu, komunikacji, a także miejscowych stosunków handlowych. Niemniej, GTR w Płocku jeszcze w 1904 r., powołało na zasadzie oddziałów, wspomniane syndykaty w Mławie i Rypinie.

Dodajmy, że nowe przepisy zezwalały na zakładanie w razie potrzeby zakładów techniczno-rolniczych dla przeróbki miejscowych surowców rolnych, warsztatów i elewatorów, na otwieranie zakładów w Rosji i za granicą, tj. składów, magazynów oraz agentur komisowych dla zakupów i sprzedaży produktów związanych z rolnictwem. W obrębie swej działalności, towarzystwa mogły już udzielać pożyczek pod zastaw towarów przyjętych od mniejszych rolników do sprzedaży komisowej oraz zaciągać na te towary pożyczki w różnych instytucjach kredytowych, na rachunki i zlecenia ich właścicieli. Mogły też wykonywać wszelkie zlecenia rolników, które były związane z przemysłem rolnym.

Przepisy wykonawcze dotyczące sposobu i zakresu udzielania pożyczek, które zostały uchwalone przez władze poszczególnych stowarzyszeń, podlegały zatwierdzeniu przez Ministerstwo Rolnictwa i Dóbr Państwa. Stowarzyszeniom nadano także prawo sprzedaży, oddawania w zastaw ruchomości i majątku nieruchomości itp. Działalność ta z mocy prawa na zasadach ogólnych, podlegała nadzorowi policyjnemu. Przepisy stanowiły również, że za zobowiązania członków, stowarzyszenie rolnicze nie ponosiły odpowiedzialności materialnej⁴².

Dopiero w następstwie zmian politycznych, jakie objęły Królestwo w 1905 r., oraz dzięki staraniom Chełchowskiego, rząd wydał nowe przepisy o stowarzyszeniach rolniczych. Wtedy to, władze wyraziły zgodę na utworzenie CTR. Do powstania tej placówki doszło 9 XI 1906 r., kiedy to został zatwierdzony statut⁴³.

Według statutu, do zadań CTR m.in. należało: roze-

znanie bogactw naturalnych w celu ich racjonalnego wykorzystania, prowadzenie badań statystycznych związanych z gospodarką rolną, ustalanie zasad i kierunków produkcji rolnej, a także jej specjalizacji w zależności od warunków lokalnych, przyrodniczych, komunikacyjnych i ekonomicznych; oddziaływanie na poprawę stosunków handlowych i przemysłowo-rolnych, uporządkowanie spraw wystaw rolniczych, organizowanie pól doświadczalnych i demonstracyjnych, prowadzenie wydawnictw, szkół rolniczych itp. Ważnym zadaniem było zajmowanie się losem ludności poszukującej zarobków w kraju i zagranicą, prowadzenie pośrednictwa pracy dla tzw. oficjalistów, służby i robotników folwarcznych, współpraca z instytucjami charytatywnymi, ubezpieczeniowymi, prowadzenie prac nad określeniem minimum socjalnego oraz szerzenie idei korporacyjnych oraz innych form zrzeszeniowych.

Pierwszym w historii CTR prezesem został S. Chełchowski⁴⁴, który jednocześnie do końca 1904 r. pełnił prezesurę w płockim GTR. Stanowiło to niewątpliwie wyróżnienie dla tego rzeczywiście wybitnego działacza gospodarczego. Wydaje się jednak, że w osiągnięciu celu dopomógł mu wybór w 1906 r. do rosyjskiej Dumy, do której został wybrany wraz z A. Macieszą jako poseł ziemi płockiej⁴⁵. Mimo rozlicznych zajęć na nowym stanowisku w Warszawie⁴⁶, Chełchowski nie zaniechał kontaktów z OTR w Płocku. Do marca 1907 r., tj. do swojej niespodziewanej śmierci, wchodził w skład jego Rady.

Dokonano również zasadniczych zmian w organizacji dotychczasowych stowarzyszeń gubernialnych. W miejsce GTR w Płocku, które formalnie istniało do 17 XII 1907 r.⁴⁷, dokonano powołania trzech, niezależnych od siebie stowarzyszeń okręgowych, z siedzibami w Płocku, Dobrzyniu i Ciechanowie. Wymienione stowarzyszenia zostały organizacyjnie podporządkowane CTR. Ruch ten zresztą objął całą Kongresówkę. Przy nowo utworzonych stowarzyszeniach powołano, jako autonomicznie działające - Wydziały Kótek Rolniczych.

Okręgowe Towarzystwo Rolnicze (OTR) w Płocku rozpoczęło działalność w 1907 r. i zasięgiem obejmowało powiaty płocki i sierpecki⁴⁸. Do chwili reorganizacji, funkcję prezesa pełnił w latach 1904-1907 dotychczasowy wiceprezes T. Sieklucki (1868-1935) z Goleszyna, który przejął ją po S. Chełchowskim. Sieklucki odmówił kandydowania do władz nowo utworzonego stowarzyszenia, zasłaniając się złym stanem zdrowia. Był to naturalnie pretekst. W rzeczywistości Sieklucki jeszcze w 1906 r. stał się przedmiotem inwigilacji ze strony żandarmerii płockiej, w związku ze znalezieniem u niego podczas rewizji broszur o treści narodowej. Według odosobnionej relacji Popkowskiego, który w międzyczasie również był aresztowany, Sieklucki osadzony został w więzieniu płockim, gdzie poddano go szczególnie ostremu regulaminowi⁴⁹.

Na pierwszym walnym zebraniu, które odbyło się 31 X 1907 r. do Zarządu wybrano ludzi przeważnie nowych. Ze starego składu pozostali jedynie A. Grabowski i B. Zdziarski. Prezesem wybrano wówczas W. Grabow-

skiego z Setropia, wiceprezesem Cz. Gościckiego z Piączyzna, skarbnikiem J. Siniarskiego-Czaplickiego z Kowalewka, a na członków Rady Kryńskiego z Dzierżanowa, J. Machcińskiego z Leszczyna, A. Zawidzkiego z Wórowidza. Wydział Kółek Rolniczych reprezentowali w Radzie Z. Umiński, J. Kajkowski i W. Płoski⁵⁰.

Grabowski pełnił funkcję prezesa do 1909 r. W latach 1909-1914 prezesurę sprawował Wł. Płoski (1862-1946). Natomiast podczas I wojny światowej prezesem Zarządu był P. Nieniewski (?- 1934 r.)⁵¹.

Na zakończenie działalności GTR w Płocku została wydana okolicznościowa broszura, w której przedstawiono dotychczasowy dorobek za lata 1901-1907, który uznano go za pozytywny. Natomiast za niedostateczny uznano udział Towarzystwa w krzewieniu oświaty ludowej⁵².

Ta ostatnia sprawa, w szczególności sposób była ważną dla prezesa Chelchowskiego. Chelchowski, jako czołowy działacz narodowo-demokratyczny na terenie Mazowsza Płockiego, bardzo często opowiadał się za rozszerzeniem oświaty rolniczej, z jednocześnie prowadzonym uświadamianiem politycznym szerokich warstw społecznych. Jeszcze na kilka dni przed śmiercią, tj. w marcu 1907 r., przemawiając na zebraniu OTR w Płocku wypowiedział znamienne na ten temat słowa nie przypuszczając, że pozostawił po sobie polityczny testament: „[...] Zróżnicowanie pracy, oparcie jej na szerokich masach rolniczych, szerzenie światła tam, gdzie jeszcze promień wiedzy rolniczej nie przeniknął, budzenie uśpionych sił do spełniania obowiązków obywatelskich” - stanowiło jego pożegnalne motto. Po śmierci Chelchowskiego, programem działaczy płockich, a także i pozostałych stowarzyszeń okręgowych było „[...] podniesienie bytu materialnego, szerzenie oświaty i budzenie świadomości narodowej”⁵³. Trendy te znalazły szczególny wyraz w działalności kółek rolniczych, które na terenie guberni płockiej powstawały po 1906 r. Kiedy w 1907 r. Towarzystwo, w ramach rewanzu za antypolskie ustawy w Prusach wezwowało do bojkotu towarów sprowadzanych z Niemiec, akcja ta spotkała się z pozytywnym oddźwiękiem w społeczeństwie polskim⁵⁴.

Jednym z pierwszych działań OTR w Płocku w 1907 r. było uczestnictwo w dniach 13-15 IX w wystawie rolniczej w Ciechanowie. W wystawie tej uczestniczyły i pozostałe stowarzyszenia z terenu guberni płockiej. Tematyka obejmowała wiele zagadnień, m.in. dotyczyła rolnictwa, leśnictwa, a także przemysłu rolniczego. Zrozumiałym się stało, że osiągnięciami szczególnymi odznaczyły się wówczas dwie ordynacje, tj. Krasieńskich i Czartoryskich. Wystawa miała duże znaczenie propagandowe w społeczności rolniczej, z uwagi na jej wzorcowy charakter⁵⁵.

W 1907 r. w Towarzystwie w Płocku prowadzona była ożywiona dyskusja na temat kierunków pracy w rolnictwie. Na czoło zagadnień wysunęła się sprawa eksportu mięsa do Anglii. Rozważano wówczas sprawę pobudowania w Warszawie rzeźni udziałowej, czym wywołano wielkie zainteresowanie wśród członków. Ostatecznie z różnych przyczyn, nie doszło do realizacji tej inicjaty-

wy⁵⁶. Dodajmy, że w tym czasie, duże znaczenie nadawano rozwojowi hodowli. Wymogiem chwili stała się również sprawa rozwoju mleczarstwa⁵⁷.

Podjęto także prace odnośnie elektryfikacji majątków ziemskich, głównie tych, na których terenie znajdowały się młyny wodne, wiatraki lub własne lokomobile.

Z tego okresu ważną do odnotowania inicjatywą było utworzenie przez małżeństwo Bolesława i Zofię Zdziarskich stowarzyszenia o zasięgu ogólnokrajowym pn. „Polska Macierz Małorolnych”, której siedziba znajdowała się przy Starym Rynku 20 w Płocku. Statut stowarzyszenia został zatwierdzony przez zastępcę gubernatora płockiego S. Papudagło 9 IV 1907 r. Według zamysłu założycieli, stowarzyszenie było samopomocową instytucją parcelacyjną, która miała na celu świadczenie pomocy w przejmowaniu ziemi przez polskich rolników lub bezrolnych. Celem Macierzy było jednocześnie uniemożliwienie przechodzenia ziemi w ręce Niemców i Żydów.

Wśród zadań szczegółowych, Macierz miała również pomagać w przeprowadzaniu komasacji gruntów, świadczyć pomoc w regulowaniu spadków i działów rodzinnych, likwidacji serwitutów, okazywać pomoc w regulowaniu służebności, organizować członków w jednolitym się przy polskim przemyśle itp. Ponadto miała realizować cele oświatowo-wychowawcze w duchu narodowym. Miało się to dokonać poprzez utworzenie ze środków społecznych oraz członków Macierzy kapitalizowanego funduszu dla zakupu parcelowanych majątków ziemskich, które po podziale na gospodarstwa, byłyby na przystępnych warunkach sprzedawane rolnikom małorolnym lub bezrolnym.

Fundusz Macierzy miały stanowić kapitalizowane składki członkowskie, wnoszone przez zainteresowanych z góry na 20 lat. Nie znamy ich wysokości. Macierz uzyskała też prawo do wypuszczania bezimiennych certyfikatów, tj. 5, 10, 15 lub 20 - letnich zobowiązań, które były zabezpieczone hipotecznie na parcelowanych działkach. Jednocześnie bliżej niesprecyzowane instytucje kredytowe miały dostarczać gotówki na kupno ziemi. Wydaje się, że przy ówczesnej polityce trudnego pieniądza, ta w gruncie rzeczy szlachetna inicjatywa, w rzeczywistości nie miała najmniejszych szans powodzenia⁵⁸.

Powstanie Macierzy zostało z uznaniem przyjęte zarówno w płockich kręgach Towarzystwa Rolniczego, jak i Towarzystwa Kredytowego Ziemińskiego, a także w CTR. Na zebraniu Zarządu OTR w Płocku, które odbyło się 6 XII 1907 r., na którym byli również delegaci kółek rolniczych z terenu powiatów płockiego i sierpeckiego, postanowiono zwrócić się do CTR o pomoc w organizacji instytucji, co też i uczyniono. Dla tej inicjatywy swoje poparcie okazali ordynariusz płocki biskup Apolinary Wnukowski, a także wielki pisarz polski Bolesław Prus, który temat ten spopularyzował w 1907 r. na łamach „Tygodnika Ilustrowanego”⁵⁹.

W 1907 r. dokonano legalnego wyboru Tymczasowego Zarządu⁶⁰ i rozpoczęto pierwsze prace organizacyjne. Wspomniana inicjatywa spotkała się ze znacznym oddźwiękiem społecznym. Według relacji „Głosu Płockiego”, członkostwem w Macierzy, oprócz rolników z po-

wiatu plockiego, zainteresowanie okazali również rolnicy z kaliskiego i łomżyńskiego, którzy nawet przysłali delegatów na posiedzenie Zarządu, które odbyło się 28 II 1908 r.

W kilka miesięcy później Polska Macierz Małorolnych została przez generał-gubernatora warszawskiego zawieszona. Zdziarski twierdził, że przyczyną tej decyzji była odmowa dania łąpówki w wysokości 100.000 rb, jakiej domagał się od niego ówczesny gubernator plocki. Ponieważ Zdziarski nie dysponował taką kwotą, dlatego odmówił. Pisemnie odwołał się od decyzji do ówczesnego premiera Rosji Piotra Stołypina oraz Senatu Rosji, przedstawiając stosowny memoriał⁶¹. Opierając się na opinii gubernatora plockiego, Stołypin przedstawił Polską Macierz Małorolnych w Senacie jako instytucję szczególnie szkodliwą dla państwa. Dlatego ukazem z 28 II 1909 r. polecił ją rozwiązać⁶².

I zebranie ogólne plockiego OTR odbyło się w połowie stycznia 1908 r. w obecności ok. 100 członków. Z danych wynika, że po podziale majątku, Towarzystwo przejęło na własność dotychczasową siedzibę w Płocku b. stowarzyszenia gubernialnego o wartości 28.000 rb⁶³. Wtedy też zorganizowano 3 sekcje, tj. rolniczo-hodowlaną, mleczarsko-melioracyjną i ekonomiczno-statystyczną.

Z zebrania tego pochodzi ciekawa dyskusja na temat kwestii agrarnej w Królestwie. Według ówczesnego prezesa Towarzystwa Władysława Grabowskiego - w 1908 r. 41,9% ogólnej powierzchni gruntów należało do wielkiej własności. Pozostałe 58,1% do włościan i drobnej szlachty. Prezes skonstatował, iż od 1864 r. przewaga ziemiaństwa została zachwiana, co też uznał za przejaw demokratyzacji. Za poważny mankament tych przemian uznał jednak, stale postępujące rozdrabnianie się gospodarki, zarówno ziemiańskiej, jak i chłopskiej. Za przyczynę tego stanu rzeczy uznał wadliwe funkcjonowanie Banku Włościańskiego, który został powołany dla celów parcelacyjnych, jak i też przepisów ograniczających rozdrabnianie wszelkich typów własności. Ten stan rzeczy uniemożliwia upowszechnienie na szeroką skalę postępu technicznego, jak i przeczy zasadom zdrowej ekonomii.

Wł. Grabowski zaprzeczył również obawom ziemian, iż stanowią oni klasę skazaną na zagładę, a tym samym, iż wraz z jej zniknięciem, nastąpi upadek kultury narodowej kraju. „[...] Będziemy przede wszystkim dobrymi ojcami przy przekazywaniu ojcowizny młodszym braciom; starajmy się, aby wraz z ziemią, przechodziła do nich cała spuścizna dziejowa. To jest istotą postępowania ziemiaństwa⁶⁴. Wystąpienie to było tym charakterystyczne, iż zasadniczo odbiegało od ogólnie zachowawczych postaw ziemian.

Dodajmy, że na relacje między wielką i drobną własnością, w dużej mierze wciąż rzutowała dotychczas nie uregulowana sprawa serwitutów, która pozostawała kością niezgody między dworem i klasą chłopską⁶⁵. Z ustaleń M. Kacprzaka z 1912 r. wynika, że na terenie guberni plockiej istniały jeszcze 54 wielkie majątki ziemskie obciążone serwitutami, które obejmowały 640 gospodarstw

chłopskich z nich korzystających. Układ ten trwał jeszcze przez wiele lat i został przymusowo zlikwidowany dopiero przez państwo polskie, co nastąpiło w latach 30-tych XX wieku.

Dosyć burzliwy przebieg miało zebranie ogólne ze stycznia 1910 r. Na zebraniu tym dokonano porównań z warunkami funkcjonowania ziemstw w Cesarstwie rosyjskim z organizacjami samorządu rolniczego w Galicji. Referujący to zagadnienie Czesław Gościcki bardzo krytycznie ocenił poczynania administracji rosyjskiej, która zamiast przeznaczać środki gminne na cele produkcyjne, większą część budżetu przeznaczała na cele policyjne oraz cele nieprodukcyjne. Powyższe stwierdzenia uzasadniał danymi statystycznymi. Proponował również, aby część dochodów z kas gminnych przeznaczać na budowę obiektów szkolnych. Wnioskowi temu stanowczo sprzeciwił się Zdziarski. Ten z kolei przypomniał, że Dyrekcja Naukowa przy Rządzie Gubernialnym w Płocku dysponuje dostateczną ilością funduszy na cele rozbudowy infrastruktury szkolnej. Fundusze te pozostawały niewykorzystane, głównie z uwagi na niedbalstwo administracji. W zamian proponował, ażeby środki gminne przeznaczać na zawiązywanie w terenie straży ognio- wych oraz budowę dróg.

Dzięki Zdziarskiemu, istotnym osiągnięciem OTR w Płocku było utworzenie w 1910 r. syndykatu buraczanego. Na czele jego Zarządu stanął wówczas Teofil Jaźwiński ze Ślepkowa, a nadto, w skład jego wybrano H. Waśniewskiego z Giżyna i R. Kuncmana z Płocka. Syndykat zawarł umowę z cukrownią w Borowiczkach na dostawę surowca⁶⁶.

W 1911 r. OTR w Płocku urządziło dwie wystawy hodowlane bydła. Pierwsza odbyła się 17 X w Raciążu, gdzie zaprezentowano 70 sztuk opasów. Na drugiej, zorganizowanej w pobliskim Bieżuniu, wystawiono bydło, głównie dworskie, rasy polskiej czerwonej, a także rasy holenderskiej, oldenburskiej, szwycyckiej, simentaliskiej oraz tzw. anglerzy⁶⁷.

Na zebraniu ogólnym członków z 6 II 1914 r. omawiano projekt założenia nowej stacji doświadczalnej na gruntach R. Kuncmana w Kostrogaju k. Płocka. Było to związane ze zbyt dużymi kosztami, jakie pochłaniało prowadzenie stacji w Świerszczyнку. Zapewnienie właściwego poziomu usług wymagało poniesienia dodatkowych nakładów, w wysokości ok. 20.000 rb. Kwota ta stanowiła dla OTR w Płocku zbyt poważny wydatek. Do sprawy powrócono dopiero w 1917 r., a więc podczas wojny. Wtedy to OTR w Płocku nabyło na własność od hr. Stadnickiego grunt w Opatówcu, który użytkowało jako Pole Doświadczalne już od 1916 r.⁶⁸ Organizację Pola Doświadczalnego powierzono E. Kolasińskiemu. Dodajmy, że jego związki z Płockiem datowały się co prawda dopiero od 1912 r., jednakże dał on się poznać jako znany inżynier rolny i działacz społeczny. Poprzednio Kolasiński pracował w charakterze kierownika Studium Rolniczego w Mydlnikach koło Krakowa, które stanowiło stację doświadczalną Wydziału Rolnego Uniwersytetu Jagiellońskiego. Jego zasługą było urządzenie w Opatówcu ośrodka pod nazwą „Ognisko Kultury Rolnej” oraz

Stacji Doświadczalnej, gdzie był długoletnim dyrektorem. Były to placówki badawcze OTR w Plocku, które w okresie niewoli, były subsydiowane wyłącznie przez Towarzystwo. Ognisko wraz ze Stacją zajmowało teren liczący 60 morgów. Z ośrodkiem współpracowały liczne okoliczne gospodarstwa chłopskie, w których realizowano przyjęty tok badań. Doświadczenia dotyczyły m.in. se-

lekcji zbóż i nawozów sztucznych. Prowadzono również badania klimatyczne i atmosferyczne oraz ich wpływ na uprawy⁶⁹.

W 1914 Towarzystwo wyasygnowało kwotę 19.599 rb na naprawę dróg wiejskich w powiecie. Była to jednak zbyt niska kwota i dlatego żadna firma nie podjęła się wykonania tego zadania⁷⁰.

PRZYPISY

- 1 Andrzej Artur Zamoyski (1800-1874) - hrabia. Od 1823 dyrektor Wydziału Rolnictwa i Handlu Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych. Zwolennik zniesienia pańszczyzny i wprowadzenia czynszów, jednak bez przyznania chłopom prawa do ziemi. Po powstaniu listopadowym osiadł w Klemensowie na wsi. W 1842 r. oczynszował chłopów w trzech dużych kluczach (Jadów, Kołodziąż i Ręczaje). Od 1847 wydawał „Roczniki Gospodarstwa Krajowego”. W 1848 założył wraz z E. Guiberem Spółkę Żeglugi Parowej, organizując jednocześnie w Warszawie Warsztaty Żeglugi Parowej. Od 1850 prezes TKZ. Należał również do założycieli Towarzystwa Rolniczego, utworzonego w Warszawie w 1857. Jako jego jedyny prezes, usiłował rozwiązać kwestię agrarną w Królestwie Polskim. Cele te stały się przyczyną rozwiązania Towarzystwa przez władze 6 IV 1861. W powstaniu styczniowym jeden z przywódców Białych. Sprowadzony przez Moskali do Petersburga w połowie XI 1862, a następnie wydalony z Rosji. Przebywał we Francji. Zm. w Krakowie. PSB.
- 2 W skład Komitetu Towarzystwa w 1861 r. wchodził: A. Zamoyski - jako prezes; A. hr. Ostrowski - jako wiceprezes oraz jako członkowie S. Aleksandrowicz, A. Goltz, Wł. Gruszecki, K. Jezierski, A. Kurz, A. Kurz, P. Łubieński, E. Rastawiecki, H. Starzeński, E. Stawiski, K. Walewski, F. Węgliński i G. Zieliński. TNP sygn. 115 Lista członków czynnych Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim na rok 1861, s. 46, 116.
- 3 W skład okręgu plockiego wchodziło 6 powiatów, z których każdy odpowiednio zrzeszał: powiat plocki - 156 członków, pułtuski - 104, lipnowski - 122, mławski - 103 i przasnyski 82 członków. Tamże, s. 1.
- 4 Tamże, s. 116, 117.
- 5 Pierwsze Walne Posiedzenie Tow. Rolniczego w Warszawie. „Tygodnik Ilustrowany” 1860, nr 20, s. 176, 177.
- 6 J. Kowalewski, *Z przeszłości Mazowsza Plockiego*. „Notatki Plockie” 1964, nr 4, s. 8.
- 7 Z. Niklewski, *Zwięzła kronika reform w sprawie włościańskiej u nas*. „Głos Plocki” 1914, nr 18, s. 1, 2.
- 8 A. Jezierski, C. Leszczyńska, *Historia gospodarcza Polski*. Warszawa 1997, s. 124, 125; W. Bronikowski, *Drogi postępu chłopu polskiego*. Warszawa 1937, s. 46.
- 9 T. Kisielewski, *Rodowód społeczno-kulturowy i ideowo polityczny działaczy ludowych pochodzenia chłopskiego zaboru rosyjskiego*. „Roczniki Dziejów Ruchu Ludowego” 1975, nr 17, s. 43.
- 10 KPI 1920, nr 214.
- 11 Sprawozdanie Towarzystwa Rolniczego w Plocku za 1901 r. Plock 1902, s. 3.; A. Papierowski, J. Stefański, *Płocczanie znani i nieznanzi (Płocczanie)*. Plock 2002
- 12 Towarzystwo Rolnicze w Plocku. „Echa Plockie i Włocławskie” 1901 z 5.01 (23 XII) 1901, s. 1.
- 13 zob. A. J. Papierowski, J. Stefański, *Płocczanie*.
- 14 zob. *op. cit.*
- 15 zob. *op. cit.*
- 16 B. Zdziarski, *O odrodzenie i naprawę skarbu Rzeczypospolitej Polskiej*. Wyd. 2. Plock (1926), s. 9, 10.
- 17 Tenże: Towarzystwo Rolnicze w Plocku. „Echa Plockie i Łomżyńskie” 1901, nr 10, s. 1, 2.
- 18 Na wniosku, jako członkowie - założyciele, swoje podpisy złożyli: Wł. Bagiński ze Skoczkowa, S. Baliński z Brudnic, J. Barczak

- z Plocka, E. Bukowski z Miłobędzyna, K. Drojecki z Plocka, M. Dudziński z Plocka, Wł. Fryben z Borowiczek, M. Godlewski z Białoskór, J. Gorzechowski ze Stupi Małej, M. Gorzechowski z Myśluborzyc, J. Gościcki z Lelic, S. Gościcki z Tulibowa, K. Górecki z Pilichowa, I. Grabowski z Kędzierzyna, T. Sieklucki z Golezyna, W. Krzykowski z Rogowa, W. Kuskowski z Ruszkowa, G. Kühn z Plocka, J. Lasocki z Pępowa, J. Ligowski z Plocka, S. Mieczyski z Rogozina L. Rokicki z Plocka, R. Rościszewski z Borkowa, Wł. Rościszewski z Dobrzenic, W. Stobiecki z Wronina, G. Śniechowski ze Śniech, Jan Smoliński ze Ślepkowa, Jan Turski z Żytowa, Franciszek Wiloch z Kobylnik, Aleksander Wolibner z Piotrowa, W. Wolibner z Gulczewa i W. Zieliński ze Skępego. Tamże, s. 7.
- 19 A. J. Papierowski, J. Stefański, *Płocczanie*.
- 20 zob. *op. cit.*
- 21 Sprawozdanie Plockiego Towarzystwa Rolniczego za rok 1904. Plock 1905, s. 1.
- 22 Krasieński przyznał na cele Towarzystwa darowiznę w wysokości 6.000 rb., co umożliwiło szybkie rozpoczęcie działalności. „Echa Plockie i Łomżyńskie” 1901, nr 10, s. 1.
- 23 „Kurier Plocki” 1921, nr 77; Popkowski, *Powstanie (45)*. „Głos Mazowiecki” 1939, nr 62; R. Juszkiewicz, *Powstanie styczniowe*, s. 135.
- 24 Sprawozdanie Plockiego Towarzystwa Rolniczego za rok 1904. Plock 1905, s. 9.
- 25 Sprawę utworzenia przy Towarzystwie Rolniczym w Plocku biblioteki i Muzeum Przyrodniczego wniósł pismem z grudnia 1902 r. B. Zdziarski. Biblioteka o profilu rolniczym powstała w drodze darowizn, głównie dzięki J. Piechowskiemu, Małowieskiemu z Kupis, T. Siekluckiemu z Siekluk i B. Zdziarskiemu. Natomiast do nowopowstałego Muzeum, pierwsze eksponaty przekazali Wł. hr. Grabowski, B. Zdziarski, A. Grabowski, N. Święcicka z Blinna, Z. Zaniewski, weterynarz z Plocka dr Z. Januszewski oraz nieznanzi z imienia Ryks z Kijowa i Spis z Warszawy. B. Zdziarski, *Pamiętnik Ziemi Plockiej*, s. 4-6.
- 26 Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Rolniczego w Plocku za rok 1902. Plock 1903, s. 3.
- 27 TNP .b. sygn. Materiały B. Zdziarskiego. Najważniejsze sprawy wyszczególnione przez B. Zdziarskiego (rps), b.p.
- 28 4 IV 1902 r. władze zatwierdziły wzór medalu. Widniał na nim napis w języku polskim „Plockie Towarzystwo Rolnicze - za postęp i pracę”. Tamże.
- 29 Śp. Waldemar Piwnicki, GP 1914, nr 9, s. 1; nr 10, s. 2; A. J. Papierowski, J. Stefański. *Płocczanie*.
- 30 Sprawozdanie Plockiego Towarzystwa Rolniczego za rok 1901, s. 61-67.
- 31 Sprawozd. Plockiego Towarzystwa Rolniczego za rok 1901, s. 61-67; 25-lecie walki o język polski w sądownictwie na Mazowszu Plockim. „Głos Mazowiecki” 1934, nr 92; „Dziennik Plocki” 1934, nr 105.
- 32 F. Wybułt, Plockie Towarzystwo Rolnicze. „Życie Mazowsza” 1935, nr 1, s. 24.
- 33 W 1903 r. Towarzystwo otrzymało od J. Gościckiego z Lelic darowiznę, w postaci placu pod budowę przytulku dla 12 niedołączonych robotników rolnych. Sprawozdanie Plockiego Towarzystwa Rolniczego za rok 1903. Plock 1904, s. 11, 65.

- 34 Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Rolniczego w Płocku za rok 1902, s. 11, 33.
- 35 TNP b. sygn. Materiały B. Zdziarskiego (za lata 1907), b.p.
- 36 Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Rolniczego w Płocku za rok 1904. Płock 1905, s. 7, 11.
- 37 Tablicę sporządzono na podstawie sprawozdań Towarzystwa Rolniczego w Płocku na lata 1903-1912.
- 38 Sprawozdanie z działalności Pola Doświadczalnego przy Okręgowym Towarzystwie Rolniczym w Płocku za okres 1911/12 - 1914/15. Warszawa 1916, s. 1, 2.
- 39 A. J. Papierowski, J. Stefański, *Płocczanie*.
- 40 W czasie I wojny światowej kierownik Pola z urzędu brał udział w pracach Wydziału Pożyczek i Pomocy przy Okręgowym Towarzystwie Rolniczym w Płocku. W 1916 r. na czele Zarządu Sekcji stał Wł. Grabowski, jako prezes. Wiceprezesem był P. Nieniewski, zaś członkami byli A. Czapliski, F. Hilchen i W. Orzeszkowski, W skład Komisji Rewizyjnej wchodził: A. Gorzechowski, J. Machciński i L. Smoleński. Sekcja liczyła 47 członków. Tamże, s. 8-11.
- 41 Sprawozdanie Centralnego Towarzystwa Rolniczego w Królestwie Polskim za rok 1908. Warszawa 1908, s. 5.
- 42 Sprawozdanie z działalności Towarzystwa Rolniczego w Płocku za 1904 r. Płock 1905, s. 5, 7, 17.
- 43 Wskreszenie Centralnego Towarzystwa Rolniczego. „Tygodnik Ilustrowany” 1907, nr 11, s. 230.
- 44 Obok Chełchowskiego, członkami - założycielami CTR byli Antoni Bieliński, St. Chaniewski, S. Dzierzbicki, M. Godlewski, J. Florowski, Wł. Gawroński, J. Jeziorański, K. Kisielnicki, A. Makowski, W. Marczewski, dr M. Natanson, T. hr Potocki, A. Karszo-Siedlecki, J. hr Tarnowski, St. Wroński i W. Wyganowski. „Płocczanin” 1906, nr 7, s. 3.
- 45 A. Grabowski, *Stanisław Chełchowski*. „Płocczanin” 1907, nr 13, s. 1.
- 46 CTR miało swoją siedzibę w Warszawie przy ul. Erewańskiej 16. Pod koniec pierwszej wojny światowej lub w okresie tuż po odzyskaniu niepodległości przez Polskę, jego siedziba mieściła się przy ul. Kopernika 30, w nowo wybudowanym własnym gmachu. Do 1918 r. CTR prowadziło 20 stacji doświadczalnych, 6 pracowni oraz 2 wydawnictwa, tj. „Gazetę Rolniczą”, adresowaną dla większej własności oraz „Przewodnik Kółek i Spółek” - dla własności mniejszej. W 1918 r. CTR łącznie zrzeszało 37 towarzystw okręgowych. „Kalendarz Informator Milicji Miejskiej m. Warszawy na 1918 r.” Warszawa 1918, s. 195.
- 47 Rozwiązanie gub. Tow. Rolniczego w Płocku. „Echa Płockie” 1907, nr 21, s. 3.
- 48 Statut Okręgowego Towarzystwa Rolniczego w Płocku został zatwierdzony przez gubernatora płockiego 2 lipca 1907 r. TNP b. sygn. Towarzystwa Rolnicze. Związek Ziemi, b.p.
- 49 K. Popkowski, *Rok 1906-1906 w Płockiem* (12). „Dziennik Płocki” 1931, nr 230.
- 50 „Echa Płockie” 1907, nr 18, s. 5.
- 51 Oprócz wymienionych, w pracach OTR w Płocku, jako członkowie Rady, Zarządu, względnie Komisji Rewizyjnej do 1914 r. włącznie uczestniczyli następujący działacze: Cz. Bejt z Mąkolina, K. Duczmiński z Siecienia, K. Dziewanowski z Grodkowa, W. Orzeszkowski ze Srebrnej, A. Zawidzki z Worowa, Z. Kozłowski z Cieszewa, J. Wiloch, J. Karczewski z Drobiną, Wł. Włoczewski ze Ślepkowa, H. Waśniewski z Giżyna, T. Gockowski z Rembielina, Wichrowski, Z. Kwasięborski z Wempił, L. Czapliski z Płocka, L. Grabowski, Z. Umiński z Dziembakowa, W. Turski, L. Gorzechowski z Kars, St. Gierzyński z Płocka, L. Smoleński i A. Wolbner z Płocka TNP b. sygn. *Kwestionariusze, odezwy, ulotki. Założenie Towarzystwa Rolniczego (rps.) b.p.*; Sprawozd. z działalności Towarzystwa Rolniczego Płockiego za czas od 10 I do dnia 31 XII 1912. (Płock 1913), s. 5.
- 52 „Płocczanin” 1908, nr 3, s. 4.
- 53 F. W y b u l t, *Okręgowe Towarzystwo Rolnicze Ziemi Dobrzyńskiej*. Płock 1935, s. 1.
- 54 T e n ż e, *Płockie Towarzystwo Rolnicze jako instytucja regionalna*. „Życie Mazowsza” 1935, nr 1, s. 26.
- 55 „Płocczanin” 1907, nr 38, s. 1.
- 56 Sprzeciwiły się jej władze rosyjskie. Została ona sfinalizowana dopiero w początkach dwudziestolecia międzywojennego, za prezesury wybitnego działacza gospodarczego i społecznego W. Orzeszkowskiego (1884-1985). Głównie dzięki jego staraniom powstała Rzeźnia Eksportowa pn. „Kujawska Spółdzielnia Przetwórstwa Mięsa”. Obsługiwała województwa warszawskie, łódzkie i poznańskie. Przeroby kierowane były głównie do Niemiec i Wielkiej Brytanii. Ziemianie polscy w XX wieku. Cz. 3. Warszawa 1996, s. 134, 135.
- 57 Kronika Rolnicza. „Echa Płockie” 1907, nr 1907, nr 22, s. 3.
- 58 B. Z d z i a r s k i, *O odrodzenie i naprawę skarbu Rzeczypospolitej Polskiej*. (Płock 1924) s. 2.
- 59 T e n ż e, *Pamiętnik Ziemi Płockiej*, s. 16, 17.
- 60 W skład pierwszego Tymczasowego Zarządu Macierzy weszli: B. Zdziarski jako prezes, ks. Br. Marjański z Seminarium Duchownego w Płocku, proboszcz parafii Zagroba ks. T. Żółtowski, inż. B. Suwałd z Płocka. Członkami Zarządu zostali J. Machczyński z Leszczyna, Wł. Stromajer z Płocka, dr J. Gołębiowski z Płocka, K. Koralewski z Cekanowa, H. Strzeszewski z Płonnej, A. Zalewski z Boryszewa k. Płocka, Napiórkowski - nauczyciel z Rokicia, proboszcz ze Starożreb ks. Bauer, J. Kąjkowski z Dziarnowa, Wł. Włoczewski ze Ślepkowa i Małkowski z Podolszyc. Do Polaków i prasy polskiej. „Echa Płockie” 1907, nr 18, s. 1-4.
- 61 Kopia memoriału zachowała się i jest przechowywana w zbiorach TNP w Płocku. TNP sygn. 850 Prace Bolesława Zdziarskiego (1907-1928). Memoriał - kopia, s. 85.
- 62 B. Z d z i a r s k i, *Pamiętnik*, s. 16.
- 63 Wydaje się, że podział majątku po zlikwidowanym GTR w Płocku, nastęrczał pewne wątpliwości wśród Zarządów syndykatów rolniczych w Rypinie, Ciechanowie i Mławie. Wszystkie, wraz ze stowarzyszeniem w Płocku, złożyły w lutym 1908 r. w Płockim Towarzystwie Wzajemnego Kredytu wspólny depozyt w wysokości 11.000 rb na 1%, na okres 1 roku. Nie należy wykluczać, że mógł on stanowić również rodzaj kapitału rezerwowego dla nowych stowarzyszeń okręgowych, rozpoczynających samodzielną działalność. TNP b. sygn. Różne instrukcje i stowarzyszenia. T. XI b. Sprawozdanie z działalności Spółki Ziemiańskiej Kujawsko-Dobrzyńskiej do 1 VII 1916 r., b.p.
- 64 Z Tow. Rolniczego. „Głos Płocki” 1910, nr 9, s. 2, 3.
- 65 K. P o p k o w s k i, *Rok 1905-1906 w Płockiem* (2). „Dziennik Płocki” 1931, nr 213, s. 3.
- 66 M. K a c p r z a k, *Wieś płocka. Warunki bytowania*. Warszawa 1937, s. 32; Z Tow. Rolniczego. „Głos Płocki” 1910, nr 9, s. 2, 3.
- 67 „Przewodnik Kółek i Spółek Rolniczych w Królestwie Polskim” 1911, nr 24, s. 462, 463.
- 68 K. M (o d l i Ń s k i) B (o l e s t a), *Ognisko Kultury Rolniczej i Zakład Doświadczalny POTR „Opatówiec”*. „Mazowsze Płockie i Kujawy” 1928, nr 6, s. 72, 73.
- 69 APP SPP 1918-1939 sygn. 22 Legalizację kółek rolniczych, k. 813.
- 70 Z Tow. Rolniczego. „Głos Płocki” 1914, nr 12, s. 1.